

Ο Πειρασμός της λογοκρισίας: από τον Ν. Καζαντζάκη στον Μ. Σκορσέζε

Λάμπρος Α. Φλιτούρης

Αναπληρωτής καθηγητής Ευρωπαϊκής ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Εισαγωγή

Όπως επιτυχώς έχει αναφερθεί, θα μπορούσαμε με ευκολία να φανταστούμε τη συγκρότηση μιας άλλης ιστορίας της λογοτεχνίας, του κινηματογράφου και, γενικότερα, της καλλιτεχνικής δημιουργίας, που θα αποτελούσαν από μια διαδοχή επεισοδίων αντίστασης, λογοκρισίας, κάθε είδους βιαιότητας και απαγόρευσης στην ελεύθερη έκφραση και στην ελεύθερη πρόσβαση στα έργα τέχνης.¹ Η λογοκρισία, για μεγάλα χρονικά διαστήματα, υπήρξε ο κανόνας σε πολλές κοινωνίες του 20ού αι. Μέσο μέτρησης της ποιότητας της δημοκρατίας και του σεβασμού των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, η λογοκρισία σε όλες τις μορφές της αποτελεί βασικό, πλέον, ερευνητικό πεδίο για μια σειρά κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Είναι ωστόσο γεγονός ότι σε πραγματικότητες όπως η ελληνική ο δημόσιος λόγος εστιάζεται στη λογοκρισία ευκαιριακά και κυρίως μετά από κάποιο σχετικό περιστατικό. Επομένως, η καταγραφή και η αξιολόγηση του φαινομένου αποτελεί –τουλάχιστον για την Ελλάδα– ένα νέο και υπό διαμόρφωση πεδίο.² Και σε αυτό το πλαίσιο επιστημονικού διαλόγου στοχεύει να συνεισφέρει η παρούσα μελέτη. Σκοπός δεν είναι, ωστόσο, να αναφερθεί σε όλες τις φόρμες λογοκρισίας που έχουν εμφανιστεί κατά καιρούς, ούτε φυσικά να ανασυγκροτήσει μια ιστορία της λογοκρισίας στην Ελλάδα ή στην Ευρώπη. Εξάλλου κάτι τέτοιο μοιάζει και είναι

1. Jacques Heneic, « De Socrate à Rushdie », *ArtPress*, εκτός σειράς « Censures. Censure d'Etat, censure populaire, autocensure », Ιούνιος 2003, 5.

2. Βλ. σχετικά τον πολύ ενδιαφέροντα και χρήσιμο τόμο Πηνελόπη Πετσίνη, Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ-Παράρτημα Ελλάδας, Αθήνα 2016 και ειδικά την εισαγωγή, 10-15.

υπέρμετρα φιλόδοξο. Επιλέγουμε να επικεντρώσουμε σε ένα σχετικά οικείο για τους ερευνητές θέμα, τη μακρά σχέση ανάμεσα στον χριστιανισμό και τον κινηματογράφο.³ Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναδείξει συγκεκριμένες πτυχές της σχέσης, συμπεριλαμβανομένου του ρόλου του κινηματογράφου και της τέχνης στις αναπαραστάσεις του Χριστού, του χριστιανισμού και των χριστιανών, με έμφαση σε ταινίες που θεωρήθηκαν «βλάσφημες», όπως *Ο τελευταίος πειρασμός του Χριστού* (The last Temptation of the Christ, 1988) του Μάρτιν Σκορσέζε. Επιπλέον, φιλοδοξούμε να παρουσιάσουμε τις μορφές επίσημης ή ανεπίσημης λογοκρισίας σε ένα μυθιστόρημα που γράφτηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 από έναν από τους πιο αξιόλογους Έλληνες συγγραφείς του 20ού αιώνα, τον Νίκο Καζαντζάκη, και την πρόσληψη της κινηματογραφικής πρότασης του Σκορσέζε από το κοινό, τους κριτικούς, από θεσμούς όπως, λ.χ., οι εκκλησιαστικές Αρχές, οι κυβερνήσεις και η δικαιοσύνη. Μια τέτοια προσέγγιση μπορεί κατά τη γνώμη μας να συνομιλήσει πολλαπλά στο ευρύτερο πεδίο της πολιτισμικής ιστορίας, καθώς εξετάζει ζητήματα αναπαραστάσεων ιστορικών θεμάτων, δημιουργίας και διάδοσης προϊόντων πολιτισμικής έκφρασης και πρόσληψής τους στον δημόσιο χώρο.

Καζαντζάκης και λογοκρισία: παράλληλοι βίοι

Ο Νίκος Καζαντζάκης υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους Έλληνες λογοτέχνες και ίσως ο πλέον μεταφρασμένος και αναγνωρίσιμος στο εξωτερικό. Αν και έμεινε γνωστός ως ένας βαθύς θαυμαστής του νιτσεικού έργου, ωστόσο δεν απαρνήθηκε ούτε τον χριστιανισμό ούτε τη γοητεία που του ασκούσαν οι θρησκευτικές λατρευτικές εκδηλώσεις, οι τόσο άμεσα συνδεδεμένες με τη λαϊκή παράδοση και κουλτούρα, αναπτύσσοντας μια ιδιαίτερη σχέση με το θείο.⁴ Έχοντας ανακαλύ-

3. Σχετικά με το ζήτημα της σχέσης χριστιανισμού και κινηματογράφου βλ. Richard Walsh, *Reading the Gospels in the Dark: Portrayals of Jesus in Film*, Trinity Press International, Χάρρισμπουργκ 2003 και κυρίως Pamela Grace, *The Religious Film: Christianity and the hagiopic*, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη 2010. Επί του θέματος προτείνουμε και τα παρακάτω άρθρα, που αξιοποιήσαμε για τη δική μας μελέτη: Christopher R. Deacy, «Screen Christologies: An evaluation of the role of Christ-figures in film», *Journal of Contemporary Religion*, τ.14/3 (1999), 325-337· Paul Otto Brunstad, «Jesus in Hollywood. The Cinematic Jesus in a Christological and Contemporary Perspective», *Studia Theologica - Nordic Journal of Theology*, 55/2 (2001), 145-156· Peter Gilmour, «Text and Context: the Passion of the Christ and Other Jesus Films, Religious Education», *The official journal of the Religious Education Association*, 100/3 (2005), 311-325.

4. Βλ. για τον τρόπο πρόσληψης του Θεού απ' τον Καζαντζάκη και ειδικότερα για την επίδραση στο ζήτημα αυτό από τη θητεία του δίπλα στον Ανρί Μπερξόν (107-1909) τη μελέτη του Daniel A. Dobrowski, *Kazantzakis and God*, Sunny Press, Νέα Υόρκη 1997.

ψει κατά τη νεότητά του τον μαρξισμό, ενεπλάκη στα δημόσια πράγματα ως οπαδός ενός μετριοπαθούς σοσιαλισμού, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν κάποιες περιοδικές εκδηλώσεις θαυμασμού για το φασιστικό πείραμα ή για τον Φράνκο και τη μετεμφυλιακή Ισπανία. Ο Καζαντζάκης εξέδωσε το μεγαλύτερο μέρος του λογοτεχνικού έργου του μετά το 1943. Το 1946 θα γνωρίσει την καθολική αναγνώριση με τον *Βίο και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, ο οποίος θα ευτυχήσει να μεταφερθεί κινηματογραφικά από τον Μιχάλη Κακογιάννη το 1964 και να αποτελέσει, αναμφισβήτητα, μεγάλη καλλιτεχνική και εμπορική επιτυχία.⁵ Παρά την αποδοχή του έργου του από κοινό και κριτικούς, δεν υπήρξαν λίγες οι κατηγορίες για συγκαλυμμένο φιλοκομμουνισμό και αθεΐα, σε μια περίοδο μάλιστα που η επίσημη Εκκλησία αποτελούσε έναν από τους βασικούς πυλώνες συγκρότησης του μετεμφυλιακού κράτους και της κυρίαρχης ιδεολογίας και ηθικής.⁶ Ο χαρακτήρας του Ζορμπά θα κατηγορηθεί από τον χώρο της Εκκλησίας ότι προωθεί έναν έκλυτο τύπο ζωής, μακριά από τα χρηστά ήθη της ελληνορθόδοξης παράδοσης.⁷ Το επόμενο μυθιστόρημά του, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, γράφτηκε το 1948 και όταν ο συγγραφέας είχε πλέον εγκατασταθεί στη γαλλική πόλη Αντίμπ. Η πρώτη μετάφραση θα είναι στα σουηδικά το 1950 και θα ακολουθήσουν οι εκδόσεις στα νορβηγικά και τα γερμανικά το 1951, στα δανέζικα, φιλανδικά και ολλανδικά το 1952, στα αγγλικά το 1953 και μόλις το 1954 στα ελληνικά. Η κυκλοφορία του έργου στο εξωτερικό προκάλεσε έναν έντονο διάλογο για τις στοχεύσεις του συγγραφέα, που αποτυπώθηκε σε διάφορα δημοσιεύματα μερίδας του ελληνικού Τύπου και τα οποία συντήρησαν επί μακρόν μια έντονη πολεμική απέναντι στον Καζαντζάκη και το έργο του. Η μεταφορική παρουσίαση του Μανωλιού-Χριστού ως αδούλωτου υποστηρικτή του δικαίου και των ανθρώπων της Εκκλησίας ως πρόθυμων συνεργατών του Τούρκου κατακτητή προκάλεσαν αλυσιδωτές αντιδράσεις. Το 1950 γράφτηκε ο *Καπετάν Μιχάλης*, που ομοίως δεν κυκλοφόρησε στα ελληνικά παρά το 1953, σχεδόν ταυτόχρονα με τη μετάφραση στα φιλανδικά. Η κριτική που ασκήθηκε από την εφημερίδα *Εστία*⁸ πυροδότησε την αντίδραση της επίσημης Εκκλησίας. Η Ιερά Σύνοδος (26/1/1954) ασχολήθηκε διεξοδικά με το θέμα, όρισε επιτροπή ελέγχου του έργου του Καζαντζάκη και κατέ-

5. Η ταινία του Μιχάλη Κακογιάννη *Zorba the Greek*, (1964), με τον Άντονι Κουίν στον ομώνυμο ρόλο, έλαβε τρία βραβεία Όσκαρ από την αμερικανική ακαδημία κινηματογράφου.

6. Michael Antonakes, «Christ, Kazantzakis and Controversy in Greece», στο Darren J. Middleton, Peter Bien (επιμ.), *God's Struggler: Religion in the Writings of Nikos Kazantzakis*, Mercer University Press, 1996, 23-35.

7. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση των περιπετειών που είχε ο Καζαντζάκης με τη λογοκρισία βλ. το επίμετρο του Πάτροκλου Σταύρου στην εικοστή έκδοση του *Τελευταίου Πειρασμού*, εκδ. Καζαντζάκη. Αθήνα 2008, 545.

8. *Εστία*, 22 και 29 Ιανουαρίου 1954.

ληξε την άνοιξη του 1954 να χαρακτηρίσει το έργο ως ασεβές προς τον Θεό και τον κληρο, ενώ απευθύνθηκε και προς την ελληνική κυβέρνηση, προτείνοντας να απογορευτεί η κυκλοφορία του ως αντιθρησκευτικού και αντεθνικού.⁹ Οι αντιδράσεις, σύμφωνα με την *Εστία*, συνεχίστηκαν και στις ΗΠΑ, όπου η Ελληνική Αρχιεπισκοπή Βορείου και Νοτίου Αμερικής τοποθετήθηκε αρνητικά απέναντι τόσο στον *Καπετάν Μιχάλη* όσο και στο έτερο έργο του Καζαντζάκη, στον *Τελευταίο πειρασμό*.¹⁰ Σαφώς, η σφοδρότερη αντίδραση υπήρξε για το έργο του *Ο τελευταίος πειρασμός*, το οποίο εκδόθηκε αρχικά στα σουηδικά και τα νορβηγικά το 1951 και στα ελληνικά το 1955. Η επίσημη θέση της ελλαδικής Εκκλησίας –που βασίστηκε στην ανάλυση της γερμανικής έκδοσης του 1952– έκανε λόγο για ένα σκανδαλώδες έργο, στο οποίο ο συγγραφέας, χρησιμοποιώντας τις φροϋδικές θεωρίες ψυχανάλυσης, επιχειρεί μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση της φύσης του Ιησού, με όλες τις αδυναμίες της σάρκας και του πνεύματος, που δεν ανταποκρίνονταν στη θεία φύση Του.¹¹ Οι πιέσεις των εκκλησιαστικών κύκλων είχαν ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση της έκδοσης του έργου, ενώ οι φήμες για επικείμενο αφορισμό του συγγραφέα διατηρούσαν έκδηλο το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, απασχόλησε δε και την πολιτική ζωή της χώρας.¹² Το 1954, το μυθιστόρημα, ένα «έργον ορθίας πίστεως» κατά τον Αιμίλιο Χουρμούζιο¹³, συμπεριλήφθηκε στο περίφημο *Index Librorum Prohibitorum* της καθολικής Εκκλησίας,¹⁴ κάτι που εν μέρει διασκέδασε τον Καζαντζάκη, ο οποίος θεώρησε την

9. *Ελευθερία*, 11 Μαΐου 1954. Βλ. σχετικά με το χρονικό των διώξεων κατά του *Καπετάν Μιχάλη* τη μελέτη της Αντωνίας Κυριατζή, *Η εκκλησία στην Ελλάδα και το καζαντζακικό ζήτημα. Ιστορική αναψηλάφηση με βάση τις πηγές*, Ostrakon Publishing, Θεσσαλονίκη 2016, 127-132.

10. *Εστία*, 10 Μαΐου 1954 και *Ελευθερία*, 16 Μαΐου 1954.

11. Graham Holderness, «“Half God, half man”: Kazantzakis, Scorsese, and *The Last Temptation*», *Harvard Theological Review* 100/1 (2007), 65-96.

12. Το 1955 η υπόθεση απασχόλησε και το ελληνικό κοινοβούλιο. Η πλειοψηφία των βουλευτών του Κέντρου και η Αριστερά κατέκριναν τη δεξιά κυβερνητική πλειοψηφία για λογοκριτικές πρακτικές και για απαξίωση του έργου του μεγάλου συγγραφέα, που έχαιρε μιας ισχυρής αναγνώρισης στο εξωτερικό. Βλ. τις αναφορές στα Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής (11/3, 18/3, 4/5 και 25/11/1955) όπως τα παραθέτει ο Σταύρου (βλ. στο παρόν, υποσ. 7, 549-583). Ξεκάθαρη θέση κατά των απαγορεύσεων κράτησε ο Γεώργιος Παπανδρέου και άλλοι πολιτικοί του Κέντρου (*Βραδυνή*, 2 Μαρτίου 1955) αλλά και τα δημοτικά συμβούλια του Ηρακλείου (*Τα Νέα*, 5 Μαρτίου 1955), της Αθήνας (*Ελευθερία*, 2 Απριλίου 1955) και της Θεσσαλονίκης (*Εθνικός Κήρυξ*, 23 Μαρτίου 1955).

13. *Καθημερινή*, 18 Νοεμβρίου 1954.

14. Σχετικά με την ιστορία του παπικού *Index*, όπως και για τη στάση του Βατικανού μετά το τέλος της δεκαετίας του 1940 αναφορικά με βιβλία και κινηματογραφικές ταινίες που προκάλεσαν σκάνδαλο βλ. Aurelie Hagstrom, «The Catholic Church and Censorship in Literature, Books, Drama, and Film», *Analytic Teaching* 23/2 (2004), 147-156 και Frank Walsh, *Sin and Censorship: The Catholic Church and the Motion Picture Industry*, Yale University Press, 1996.

εξέλιξη ουσιαστικά ως διαφήμιση.¹⁵ Παρά τις πιέσεις που ασκήθηκαν από εκκλησιαστικούς και παραεκκλησιαστικούς κύκλους και τη θέση της Ιεράς Συνόδου και της Ελληνορθόδοξης Επισκοπής Βορείου Αμερικής περί απαγόρευσης της κυκλοφορίας όλων των προαναφερθέντων έργων του Καζαντζάκη,¹⁶ ο Πατριάρχης Αθηναγόρας αρνήθηκε να προχωρήσει στον αφορισμό του Κρητικού λογοτέχνη. Το βιβλίο, όταν τελικά κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα, γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Η κυκλοφορία του στις ΗΠΑ το 1960 σκανδάλισε τόσο τους ορθοδόξους όσο και τους καθολικούς, ενώ προκάλεσε την αντίδραση ακροδεξιών φονταμενταλιστών, όπως της San Diego Patriotic Society της Καλιφόρνιας, που το 1963 ζήτησε επίσημα την απαγόρευση της πώλησης του έργου από τα βιβλιοπωλεία, χωρίς όμως αποτέλεσμα.¹⁷ Αντίθετα, το έργο αποτέλεσε σε σύντομο χρονικό διάστημα βασικό ανάγνωσμα στα σεμινάρια των φιλελεύθερων προτεσταντών, αλλά και ένα από τα αγαπημένα έργα τμημάτων της αμερικάνικης νεανικής αντι-κουλτούρας της περιόδου.¹⁸

Ο Καζαντζάκης και ο κινηματογράφος: Η περίπτωση του *Τελευταίου πειρασμού*

Τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη μεταφέρθηκαν ως γνωστόν τόσο στον κινηματογράφο, όσο και στη μικρή οθόνη, αποδεικνύοντας την αξία και τη διεθνή απήχηση του συγγραφέα.¹⁹ Ο *Ζορμπάς* του Κακογιάννη γνώρισε καλλιτεχνική και εμπορική επιτυχία σε βαθμό που προστάτεψε τη διανομή του φιλμ στη διεθνή αγορά. Εξάλλου, και το θέμα που πραγματευόταν δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί επικίνδυνο. Αντίθετα, η περίπτωση της μεταφοράς του *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* υπό τον

15. Σε επιστολή του προς τον συμπατριώτη του και ομότεχνό του Παντελή Πρεβελάκη σημειώνει χαρακτηριστικά: «Και να τους πλήρωνα δε θα μου έκαναν τέτοια διαφήμιση. Ενθουσιασμένος ο Γερμανός εκδότης μου, μου τηλεγράφησε πως έβαλε ο Πάπας στο *Index* τον *Τελευταίο Πειρασμό*. Τι υποκρισία, τι σαπίλα πρέπει να 'χει ο κόσμος για να μην μπορεί ν' ανεχτεί ένα βιβλίο γραμμένο με τόση φλόγα κι αγνότητα. Τι ξεπεσμένη και η πνευματική Ελλάδα, για να με θεωρούν ανήθικο και προδότη», στο *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, εκδόσεις Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1965.

16. *Το Βήμα*, 16 Φεβρουαρίου 1955.

17. Richard Crawford, «Library Commission Stood up to Effort to Ban Last Temptation», *Union-Tribune*, San Diego, 18/12/2008.

18. Jeanne Favret-Saada, «Blasphèmes et toute piété : la modernité-avec-la religion», conférence en ethnologie religieuse de l'Europe, *Annuaire EPHE, section sciences religieuses*, 104 (1995-1996), 176· Thomas R. Lindlof, *Hollywood Under Siege: Martin Scorsese, the Religious Right, and the Culture Wars*, University Press of Kentucky, Λέξινγκτον 2008.

19. Εξαιρετικά χρήσιμη για τη μελέτη της μεταφοράς των έργων στον κινηματογράφο είναι το βιβλίο του Θανάση Αγάθου, *Ο Νίκος Καζαντζάκης στον κινηματογράφο*, Gutenberg, Αθήνα 2017.

τίτλο *Αυτός που πρέπει να πεθάνει* (Celui qui doit mourir) το 1957 από τον Ζιλ Ντασέν προκάλεσε τις αντιδράσεις ελληνικών εκκλησιαστικών κύκλων, που πέτυχαν να λογοκριθούν σκηνές της ταινίας²⁰. Η τηλεοπτική μεταφορά του ίδιου μυθιστορήματος από την ΕΡΤ το 1975 προκάλεσε εκ νέου την αντίδραση υπερ-ορθοδόξων και άλλων αντιδραστικών παραθρησκευτικών οργανώσεων. Ωστόσο, το κλίμα της μεταπολίτευσης δεν επέτρεψε να υλοποιηθούν λογοκριτικές πρακτικές κι έτσι το σίριαλ, που προβλήθηκε από τις 29 Μαΐου 1975 ως τις 11 Ιουνίου 1976, αποτέλεσε μία από τις μεγαλύτερες επιτυχίες της ελληνικής τηλεόρασης.²¹

Ο *Τελευταίος πειρασμός του Χριστού* του Μάρτιν Σκορσέζε υπήρξε ίσως το πλέον αμφιλεγόμενο έργο με τη συγκεκριμένη θεματική στην ιστορία του παγκόσμιου κινηματογράφου.²² Το 1983 ο Σκορσέζε ζήτησε από τη χήρα του Καζαντζάκη άδεια για μια ελεύθερη κινηματογραφική μεταφορά του μυθιστορήματος. Ο Σκορσέζε, ο οποίος μεγάλωσε σε καθολικό περιβάλλον και υπήρξε ενεργά πιστός, ήθελε –σύμφωνα με συνέντευξή του στον Ρίτσαρντ Σίκελ– να εκπληρώσει το όνειρό του και να γυρίσει μια ταινία για τη ζωή του Ιησού που θα μπορούσε να αγγίξει τους θεατές πιο βαθιά από τις συμβατικές ταινίες βασισμένες στα Ευαγγέλια. Η ανακοίνωση της πρόθεσής του να μεταφέρει το συγκεκριμένο μυθιστόρημα στον κινηματογράφο προκάλεσε (το 1984) διαμαρτυρίες της γαλλικής καθολικής Εκκλησίας και ο Σκορσέζε θα αποτύχει να βρει παραγωγό στη Γαλλία. Η ταινία θα αποτελέσει τελικά παραγωγή της Universal και αρχικά θα γίνει προσπάθεια να γυριστεί στο Ισραήλ –με άλλο καστ– αλλά εξαιτίας εκδήλωσης πολλών διαμαρτυριών από θρησκευτικές οργανώσεις (εβραϊκές και χριστιανικές), τα γυρίσματα θα ακυρωθούν για λίγα χρόνια.²³ Παράλληλα, η ιταλική κυβέρνηση, που αρχικά σκόπευε να επενδύσει στην παραγωγή, μετά από πιέσεις του Βατικανού θα αποσυρθεί. Τελικά, η ταινία γυρίστηκε στο Μαρόκο το 1987 μέσα σε τρεις μήνες, με σεναριογράφο τον Πολ Σρέντερ²⁴.

20. Η επίμαχη σκηνή που κόπηκε με τη φαιδρή αιτιολόγηση της μη πρόκλησης της Τουρκίας ήταν εκείνη που αναπαριστούσε την είσοδο ενός έφιππου Τούρκου που έσερνε πίσω του τον Μανωλιό (Χριστό) σε μια εκκλησία, όπου και τον παραδίδει στους προύχοντες του χωριού για να τον τιμωρήσουν. Η λογοκρισία της σκηνής αυτής προκάλεσε την εύλογη διαμαρτυρία των συντελεστών της ταινίας αλλά και κριτικών, όπως του Μάριου Πλωρίτη κ.ά. *Αυγή*, 3 και 4 Δεκεμβρίου 1957.

21. Peter Bien, «Nikos Kazantzakis's Novels on Film», *Journal of Modern Greek Studies* 18/1 (2000), 161-169.

22. Στο ίδιο, 164-167.

23. Η αρχική διανομή προέβλεπε τον Έινταν Κούιν στον ρόλο του Ιησού, τον ροκ σταρ Sting στο ρόλο του Πόντιου Πιλάτου και την ποπ τραγουδίστρια και μοντέλο Vanity στον ρόλο της Μαρίας Μαγδαληνής.

24. Βασικός συνεργάτης του Σκορσέζε και σεναριογράφος του *Ταξιτζή* (1976) και του *Οργισμένου ειδώλου* (1980).

Ο Σκορσέζε, για να αποφύγει τις αντιδράσεις που θα μπορούσε να έχει η προβολή της ταινίας, διοργάνωσε μια συνάντηση στο στούντιο τις πρώτες μέρες των γυρισμάτων με τη συμμετοχή ειδικών θεολόγων. Το αποτέλεσμα ήταν η ταινία να βγει στους κινηματογράφους με μια προειδοποίηση: «μυθοπλασία που δεν βασίζεται στα Ευαγγέλια». Στις 11 Αυγούστου 1988, μια μέρα πριν από την κυκλοφορία της, περισσότεροι από 25.000 διαδηλωτές συγκεντρώθηκαν έξω από τα στούντιο της Universal για να διαμαρτυρηθούν, «στη μεγαλύτερη διαδήλωση που έγινε ποτέ κατά της κυκλοφορίας μιας ταινίας»²⁵. Μεταξύ εκείνων που διαμαρτυρήθηκαν για την κυκλοφορία της ταινίας σημειώνουμε ιδιαίτερα το Εθνικό Συμβούλιο Καθολικών Επισκόπων, την Εθνική Καθολική Επιτροπή, τη Συνέλευση των Νότιων Βαπτιστών, τους Έλληνες Ορθόδοξους Αμερικής, τον Αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι, τον Αρχιεπίσκοπο Παρισίων, είκοσι μέλη της αμερικανικής Βουλής των Αντιπροσώπων, το Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα της Ιταλίας, ακόμη και τη Μητέρα Τερέζα. Όπως γράφει ο Μάικλ Μέντβεντ στο βιβλίο του *Hollywood vs America*, οι διαδηλωτές αναστατώθηκαν με την ιδέα της απεικόνισης μιας ερωτικής σκηνής μεταξύ του Ιησού και της Μαρίας Μαγδαληνής.²⁶ Η ταινία αρχίζει με έναν πολύ ανθρώπινο Ιησού Χριστό: «Σε όλη μου τη ζωή θα φτιάχνω σταυρούς για να σταυρωθούν οι μεσσίες που θα επιλέξετε» λέει ο Ιησούς, ο οποίος ξεκινάει ως ένας σεμνός ξυλουργός που αρνείται την πλέον επικερδή δουλειά του επαγγέλματός Του, δηλαδή να συναρμολογεί αποκλειστικά σταυρούς.²⁷ Σε όλη την ταινία, ο Ιησούς, τον οποίο υποδύεται ο Γουίλεμ Νταφόε, φαίνεται να είναι πολύ αδύναμος, ένας ηγέτης που δεν θέλει να επωμιστεί αυτό τον ρόλο, αυτή την αποστολή. Επιπλέον, ο Ιούδας Ισκαριώτης, τον οποίο υποδύεται ο Χάρβεϊ Καϊτέλ, εμφανίζεται ως εκείνος που αντιλαμβάνεται καλύτερα από όλους τους άλλους ότι ο Χριστός, όπως ζει, εκπληρώνει το θέλημα του Θεού.²⁸ Ενώ βρίσκεται στον σταυρό, ένας άγγελος επισκέπτεται τον Ιησού και Τον πείθει να ζήσει μια κανονική ζωή, με γυναίκα και παιδιά. Μετά το απόσπασμα όπου ο Ιησούς εμφανίζεται να ζει μια κανονική, ανθρώπινη ζωή –π.χ. η δημιουργία οικογένειας με τη Μαρία τη Μαγδαληνή²⁹, συνάντηση με τον Παύλο και έντονη κριτική για την ύπαρξη του Μεσσία κ.λπ. – η ταινία τελειώνει με την επιστροφή του

25. Michael Medved, *Hollywood vs America*, Harper Perennial, Νέα Υόρκη 1992, 37.

26. Στο ίδιο.

27. Claudine Fabre-Vassas, « Le Jeu de la Passion », *L'Homme*, 29/111-112, 131.

28. Virginia Nickles Osborne, «Judas, My Brother: Nikos Kazantzakis' The Last Temptation of Christ with Slavoj Žižek», *The Comparatist* 43 (2019), 194-208.

29. Τη Μαρία Μαγδαληνή ενσαρκώνει, με υπέρμετρο οριενταλιστικό αισθησιασμό, η Μπάρμπαρα Χέρσεϊ, βλ. Tammie Kennedy, «(Re)Presenting Mary Magdalene: A Feminist Reading of The Last Temptation of Christ», *The Journal of Religion and Popular Culture* 9/1 (2005), 1-14.

Χριστού στον σταυρό. Πρόκειται, στην ουσία, για μια εμβόλιμη φαντασίωση του Εσταυρωμένου, ένα όνειρο, με άλλα λόγια ήταν ο *τελευταίος πειρασμός του Χριστού* να ζήσει φυσιολογικά ως ανθρώπινη ύπαρξη.³⁰ Επιπλέον, η καλλιτεχνική αισθητική της ταινίας προκαλεί τον κλασικό θεατή, καθώς η παραδοσιακή εικονογραφία κονιορτοποιείται: δεν ακούγονται θρησκευτικά τραγούδια αλλά ροκ και ανατολίτικη μουσική, γραμμένη από έναν ροκ σταρ, τον Πίτερ Γκάμπριελ³¹. Τα ντεκόρ δεν αναπαριστούν τα υπερπολυτελή ανάκτορα, όπως συνέβαινε στις ταινίες του Χόλιγουντ, αλλά αντίθετα είναι λιτά. Η Παλαιστίνη είναι μια βρόμικη, σκονισμένη, γεμάτη βία και αίμα επαρχία της Ανατολής, όπου κυριαρχεί ένας «αρρωστημένος» αισθησιασμός.³² Η εικονογράφηση του Σκορσέζε³³, πατώντας εν μέρει στα βήματα του Φράνκο Τζεφινέλι, σκηνοθέτη του *Ιησού από τη Ναζαρέτ* (1977), στην ουσία άλλαξε τον τρόπο αποτύπωσης της ιστορίας του Ιησού από τους κινηματογραφιστές και σίγουρα ενέπνευσε κατοπινές δημιουργίες, όπως την εξαιρετικά αμφιλεγόμενη –κυρίως λόγω της ηδονοβλεπτικής αποτύπωσης της βίας– ταινίας *Τα πάθη του Χριστού* (The Passion of the Christ) που γύρισε το 2004 ο Μελ Γκίμπσον.

Από το Χόλιγουντ στην Αθήνα: οι παγκόσμιες περιπέτειες με τη λογοκρισία

Η λογοκρισία στις ΗΠΑ αφορούσε κατά κύριο λόγο τις μεγάλες αλυσίδες αισθουσών κινηματογράφου, οι οποίες επέλεξαν να μειώσουν τον αριθμό των διαθέσιμων αισθουσών για την προβολή της ταινίας, ώστε να περιοριστούν οι αντιδράσεις. Συγκεκριμένα, η Universal οργάνωσε μια ιδιωτική προβολή για τους εκπροσώπους ενώσεων και φορέων που είχαν εκφράσει αντιρρήσεις, όπως η American Family Association του Ντόναλντ Γουάιλντμον και η Campus Crusade for Christ του ευαγγελιστή Μπιλ Μπράιτ. Το κοινό της προβολής, κατά την έξοδό του, δήλωσε ιδιαίτερα αηδιασμένο από το κινηματογραφικό αποτέλεσμα. Αμέσως μετά, περίπου 1.200 χριστιανικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί στην Καλιφόρνια κατήγγειλαν την ταινία και η Master Media International προέτρεψε σε μποϊκοτάζ κατά του MCA. Ο Μπιλ

30. Brian J. Snee, «The Spirit and the Flesh: The Rhetorical Nature of The Last Temptation of Christ», *Journal of Media and Religion*, 4/1(2005), 55-59.

31. Για τη συμβολή της μουσικής του Γκάμπριελ βλ. «Identity and Ethnicity in Peter Gabriel's Sound Track for The Last Temptation of Christ», στο Darren N. Middleton (επιμ.), *Kazantzakis's The Last Temptation of Christ. Fifty years On*, Continuum, Νέα Υόρκη-Λονδίνο, 2005, 217-228.

32. Gérard Grugeau, «Jésus, Travis, Jake et les autres...», *24 images*, 41 (1988-1989), 66-67.

33. Ο Σκορσέζε για τον *Τελευταίο πειρασμό* υπήρξε υποψήφιος για το Όσκαρ σκηνοθεσίας το 1988.

Μπράιτ, μάλιστα, προσφέρθηκε να αποζημιώσει τη Universal για την επένδυσή της και σε αντάλλαγμα ζητούσε να του δοθούν όλες οι υπάρχουσες κόπιες, τις οποίες δεσμευόταν να καταστρέψει.³⁴ Η Universal απάντησε με ανοιχτή επιστολή στις εφημερίδες, λέγοντας ότι η συναίνεσή της σε αυτές τις απαιτήσεις θα παραβίαζε τα δικαιώματα που απέρρεαν εκ της Πρώτης Τροποποίησης του Συντάγματος. Την ημέρα που δημοσιεύτηκε η επιστολή, περισσότεροι από 600 διαδηλωτές, με χορηγία ενός χριστιανικού ραδιοφωνικού σταθμού στο Λος Άντζελες, διαδήλωσαν στα κεντρικά γραφεία του MCA. Όλες αυτές οι διαμαρτυρίες υπήρξαν αποτελεσματικές. Η Edwards Cinemas, με 150 αίθουσες σε όλη τη χώρα, αρνήθηκε να προβάλει την ταινία, όπως και η United Artists and General Cinemas, με 3.500 αίθουσες στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τον Αύγουστο, ο *Τελευταίος πειρασμός* κάνει πρεμιέρα σε εννέα μεγάλες πόλεις στις Ηνωμένες Πολιτείες και στον Καναδά. Αμέσως μετά, τον Σεπτέμβριο, η ταινία κυκλοφόρησε ευρέως και η διαμάχη σε πανεθνικό επίπεδο φάνηκε να μειώνεται. Ωστόσο, ορισμένες πόλεις και κωμοπόλεις πρότειναν απαγορεύσεις είτε εξ ολοκλήρου είτε περιορίζοντας τις προβολές σε λίγες αίθουσες και για μικρό χρονικό διάστημα. Αναμεσα σε αυτές η Σαβάννα, η Τζόρτζια, η Νέα Ορλεάνη, η Οκλαχόμα Σίτι και η Σάντα Άννα στην Καλιφόρνια πέτυχαν την πλήρη απαγόρευση της προβολής της ταινίας.³⁵ Το 1989, η μεγαλύτερη εταιρεία ενοικίασης βιντεοκασετών Blockbuster Video αρνήθηκε να συμπεριλάβει την ταινία στους καταλόγους των καταστημάτων της, ενώ αργότερα θα δεχτεί να είναι εφικτή η ενοικίαση ή η αγορά μόνο μέσω της ηλεκτρονικής σελίδας της.³⁶

Στη Γαλλία, όπως είδαμε ήδη από το 1984, η Εκκλησία προσπάθησε να εμποδίσει το γύρισμα της ταινίας. Ο καρδινάλιος Λουσιτζέ άσκησε πιέσεις στο Υπουργείο Πολιτισμού αλλά και σε επιχειρηματικούς κύκλους.³⁷ Η πίεση ασκήθηκε αρχικά

34. *The New York Times*, 13 Ιουλίου 1988.

35. Για μια γεωγραφία των λογοκριτικών πρακτικών στις ΗΠΑ βλ. André Murair, «The Last Temptation of Christ et l' "affaire" Scorsese», *Revue française d'études américaines* 52 (1992), 187-198.

36. Culture Shock: Theater, film and video, «Martin Scorsese's *The Last Temptation of Christ* 1988», <http://www.pbs.org/wgbh/cultureshock/flashpoints/theater/lasttemptation.html> (τελευταία επίσκεψη 28/4/2023).

37. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι οι συγκρίσεις των αντιδράσεων που εκδηλώθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα από τους ισλαμιστές φονταμενταλιστές για την κυκλοφορία του βιβλίου του Σαλμάν Ρουσντί *Στανικό σίχοι* με εκείνες των χριστιανών φονταμενταλιστών για την ταινία του Σκορσέε. Βλ. Charles Conte, « Scorsese et Rushdie. La libre critique des religions », *Maintenant* 1998, http://www.laicite-educateurs.org/IMG/pdf/Scorsese_Rushdie.pdf (τελευταία επίσκεψη 8/8/2022)· Rémy Herding, « L'affaire Rushdie », *Autres Temps. Les cahiers du christianisme social* 21 (1989), 1-4. Να σημειωθεί επίσης ότι η Εθνική Γαλλική Ομοσπονδία Μουσουλμάνων υποστήριξε τις αντιδράσεις των καθολικών επισκόπων, καθώς θεώρησε ότι η ταινία έθιγε την προσωπικότητα ενός σημαντικού προφήτη του Ισλάμ, του Ιησού. Βλ. Anne Morelli, « Le recul de la liberté d'expression depuis les années 1960-1970.

ώστε να μη δοθούν άδειες για να πραγματοποιηθούν γυρίσματα εντός γαλλικής επικράτειας ή να χρηματοδοτηθεί η ταινία από γαλλικές πηγές τόσο κρατικές όσο και ιδιωτικές. Οι πιέσεις αυτές –αλλά και καθαρά πρακτικοί-οικονομικοί λόγοι– είχαν ως αποτέλεσμα, όπως αναφέραμε, το φιλμ να γυριστεί στο Μαρόκο, στα τέλη του 1987 και να κυκλοφορήσει στη Γαλλία το 1988. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1988, ο καρδινάλιος Αλμπέρ Ντεκουρτέ, αρχιεπίσκοπος της Λυόν, και ο καρδινάλιος Ζαν-Μαρί Λουστιζέ, αρχιεπίσκοπος Παρισίων, δημοσίευσαν επιστολή προς το γαλλικό κοινό στην οποία μεταξύ άλλων υπογράμμιζαν:

Δεν έχουμε δει την ταινία του κυρίου Σκορσέζε *Ο τελευταίος πειρασμός του Χριστού*. Δεν γνωρίζουμε την καλλιτεχνική αξία αυτού του έργου. Κι όμως, διαμαρτυρόμαστε εκ των προτέρων για την προβολή του. Γιατί; Διότι θέλοντας και μόνο να μεταφέρει στην οθόνη, με τη ρεαλιστική δύναμη της εικόνας, το μυθιστόρημα του Καζαντζάκη προκαλεί μια πληγή για την πνευματική ελευθερία εκατομμυρίων ανδρών και γυναικών, μαθητών του Χριστού. Όλοι αυτοί διεκδικούν τον σεβασμό για ό,τι πιο πολύτιμο στον κόσμο: την πίστη τους στον Χριστό που πεθαίνει στον σταυρό. Αυτά τα εκατομμύρια ανδρών και γυναικών δεν θέλουν να επιβάλλουν την πίστη τους σε όσους δεν τη μοιράζονται. Μιλώντας εξ ονόματός τους, δεν θέλουμε επίσης να επιτεθούμε στην ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ούτε θέλουμε να λογοκρίνουμε τη σκέψη των άλλων ή να κρίνουμε τις προθέσεις του μυθιστοριογράφου και του κινηματογραφιστή. Ζητάμε σεβασμό για τον Ιησού, τον Κύριο της ζωής μας, και για την αλήθεια της μαρτυρίας των Ευαγγελίων. Ζητάμε σεβασμό στην πίστη όλων των μαθητών του Ιησού που έδωσαν τη ζωή τους, μαζί Του, από αγάπη. Πρέπει να σεβόμαστε αυτούς που συμφωνούν να πεθάνουν με τον Χριστό, ώστε να γίνεται σεβαστή η ελευθερία όλων. Ο θάνατος του Ιησού δεν ανήκει στους μυθιστοριογράφους, ούτε στους σεναριογράφους, αλλά στο αναρίθμητο πλήθος των μαθητών Του, νεκρών ή ζωντανών. Θα υπάρξουν άραγε άνδρες και γυναίκες που δείχνουν ευαισθησία στα δικαιώματα των άλλων ώστε να καταλάβουν πόσο πληγώνει βαθιά την αξιοπρέπειά μας το να υφαρπάζουν τον Ιησού και να παραμορφώνουν την εικόνα Του; Η ελευθερία του καθενός βασίζεται στον σεβασμό προς τους άλλους. Απλώς ήρθε η ώρα να το καταλάβουν.³⁸

L'exemple du cinéma » στο Alain Dierkens, Jean-Philippe Schreiber (επιμ.), *Le blasphème: du péché au crime*, Ed. Univ. de Bruxelles, Βρυξέλλες 2012, 165.

38. Για την κοινή ανακοίνωση των δύο επισκόπων (6/9/1988) αλλά και για μια χρήσιμη ανάλυση της θεολογικής πολεμικής κατά της ταινίας στη Γαλλία βλ. Robert Culat, « Les leçons de l'affaire Scorsese ou la tentation du jugement à priori », 23/4/2012, <http://www.culturopoing.com/Cinema/Les+le->

Στη Γαλλία, η προβολή της ταινίας συνάντησε πρωτοφανείς αντιδράσεις, που όμοιές τους δεν είχαν υπάρξει κατά το παρελθόν αναφορικά με κινηματογραφικό έργο, ειδικά μάλιστα σε μια χώρα που διακρινόταν για την ελευθερία στην έκφραση. Η επίθεση στον κινηματογράφο Espace Saint-Michel στο Παρίσι έλαβε χώρα τη νύχτα της 22ας προς την 23η Οκτωβρίου 1988. Μια καθολική ομάδα φονταμενταλιστών, με στενούς δεσμούς με την εκκλησία του Σεν-Νικολά-ντι-Σαρντονέ, έβαλε φωτιά στον κινηματογράφο για να διαμαρτυρηθεί για την προβολή της ταινίας. Η επίθεση αυτή προκάλεσε δεκατρείς τραυματισμούς, τέσσερις εκ των οποίων σοβαρούς. Τραγικό αποτέλεσμα ήταν και ο θάνατος ενός θεατή από ανακοπή καρδιάς κατά τη διάρκεια των επιθέσεων. Παράλληλα, ξέσπασαν οδομαχίες μεταξύ μελών ακροδεξιών οργανώσεων και της αστυνομίας στο Παρίσι και σε άλλες πόλεις της χώρας³⁹. Πέντε μέλη της ακροδεξιάς οργάνωσης Alliance Générale contre le Racisme et pour le respect de l'identité française (AGRIF) συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν στις 3 Απριλίου 1990 από το 10ο τμήμα του Εφετείου του Παρισιού, σε φυλάκιση με αναστολή και 450.000 φράγκα ως αποζημίωση. Άλλες πυρκαγιές εκδηλώθηκαν στον κινηματογράφο Gaumont-Opéra του Παρισιού και στην Μπεζανσόν.⁴⁰ Από την περίπτωση της Γαλλίας γίνεται φανερό, επομένως, ότι ο στόχος των νέων αυτών λογοκριτικών μηχανισμών δεν ήταν πλέον η αποτροπή των πιστών από το να έρθουν σε επαφή με «άσεμνες» ή «βλάσφημες» καλλιτεχνικές προτάσεις, αλλά να εμποδίσουν με κάθε τρόπο –ακόμα και με τη βία– την παραγωγή και τη διάθεση αυτών των προϊόντων σε μια λογική ολικής απαγόρευσης.⁴¹

Παρά την επίσημη αδειοδότηση προβολής της ταινίας, η διανομή της αντιμετώπισε τοπικές απαγορεύσεις. Σύμφωνα με τον νόμο που αναγνώριζε τη δικαιοδοσία στους δημάρχους ακόμα και να απαγορεύσουν την προβολή μιας ταινίας όταν η προβολή είναι πιθανό να προκαλέσει προβλήματα στον δήμο, ο δήμαρχος της Αρκασόν την απαγόρευσε. Στην Αλσατία, η προβολή της ταινίας απαγορεύτηκε κατά τη διάρκεια επίσκεψης του πάπα, ενώ στην Αιξ-αν-Προβάνς απλώς απαγορεύτηκε επ'

---

cons+de+l%E2%80%99affaire+Scorsese+ou+la+tentation+du+jugement+a+priori-4796 (τελευταία επίσκεψη 8/8/2022). Η μετάφραση εδώ είναι του γράφοντος.

39. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις πρόσφατες τότε Ευρωεκλογές (1984) το ακροδεξιό Εθνικό Μέτωπο του Ζαν-Μαρί Λεπέν είχε γνωρίσει πρωτοφανή εκλογική επιτυχία συγκεντρώνοντας 11% και είχε βγει από το πολιτικό περιθώριο.

40. Steven Greenhouse, «Police suspect Arson in fire at Paris Theater», *The New York Times*, 25/10/1988· James Markaham, «Religious War Ignites anew in France», *The New York Times*, 9/11/1988.

41. Jean-Luc Douin, « Un panthéon de la bêtise: la censure au cinéma », *ArtPress*, εκτός σειράς « Censures. Censure d'Etat, censure populaire, autocensure », Ιούnius 2003, 68· Mélanie Leventopoulos, *Les catholiques et le cinéma. La construction d'un regard critique (France, 1895-1958)*, Presses Universitaires de Rennes, Πένη 2014, 15-16.

αόριστον.⁴² Το 1990, το Διοικητικό Δικαστήριο του Μπορντό –μετά από αίτημα της United International Picture– ακύρωσε την απόφαση του δημάρχου της Αρκασόν λέγοντας ότι: «οι τοπικές συνθήκες που επικαλέστηκε ο δήμαρχος και σχετίζονται ιδίως με την παρουσία μεγάλου αριθμού συνταξιούχων και πιστών στην επικράτεια του δήμου του δεν δικαιολογούσαν νομικά την απαγόρευση της ταινίας».⁴³

Με την ίδια λογική, στην Ελβετία έγινε απόπειρα επίσημης λογοκρισίας πριν την προβολή της ταινίας. Η επίσημη αδειοδότηση (βίζα εκμετάλλευσης) ήταν υποχρεωτική και σε αυτή την περίπτωση χορηγήθηκε από την επιτροπή λογοκρισίας του –κατά πλειοψηφία καθολικού– καντονιού του Βαλέ. Ωστόσο, η δημόσια προβολή της ταινίας απαγορεύτηκε από την ίδια την επιτροπή σε όλη την επικράτεια του καντονιού. Παρά τις προσπάθειες της εταιρείας United και των θεατών που προσέφυγαν στην Τοπική Διοίκηση κατά της απόφασης της επιτροπής λογοκρισίας, καταγγέλλοντας επίθεση στην ελευθερία της έκφρασης, η Διοίκηση του καντονιού του Βαλέ απέρριψε τις προσφυγές. Μετά από μια μακρά διαδικασία σε καντονικό και, στη συνέχεια, σε ομοσπονδιακό επίπεδο, η λογοκρισία αναιρέθηκε το 1994, δηλαδή έξι χρόνια μετά την πρεμιέρα της ταινίας. Το 1992, το Διοικητικό Δικαστήριο του Βαλέ έκρινε ότι η εναγόμενη αρχή, δηλαδή το Καντόνι του Βαλέ, παραβίασε τους κανόνες της καντονικής διαδικασίας, κηρύσσοντας παραδεκτές τις προσφυγές ενώπιόν του. Όσον αφορά τους πιθανούς θεατές της ταινίας, η κατηγορία ότι εμποδιζόταν η ελευθερία στην επιλογή έπρεπε να απορριφθεί, καθώς η απόφαση της Καντονικής Επιτροπής Λογοκρισίας αφορούσε μόνο τη δημόσια προβολή μιας ταινίας στους κινηματογράφους αλλά όχι την προβολή της μέσω βιντεοκασετών, τις οποίες οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν νόμιμα και χωρίς δυσκολία να αποκτήσουν και να χρησιμοποιήσουν. Ως εκ τούτου, ήταν εσφαλμένο ότι η διοίκηση του Βαλέ παραδέχτηκε ότι μπορούν να ασκήσουν έφεση επί ενός αντικειμένου που, επομένως, ούτε άμεσα ούτε ρητώς έθιγε τα συμφέροντά τους στη Διοικητική διαδικασία και τη δικαιοδοσία. Το Διοικητικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή γι' αυτούς τους λόγους, χωρίς να εξετάσει τις καταγγελίες που έγιναν κατά της ίδιας της αρχής της λογοκρισίας και της εφαρμογής της στη συγκεκριμένη περίπτωση.⁴⁴

42. A. Morelli, « Le recul de la liberté ... », *ό.π.*, σ. 163-164.

43. Βλ. την απόφαση του Διοικητικού Δικαστηρίου του Μπορντό (Arrêt du Tribunal Administratif de Bordeaux), 13 Δεκεμβρίου 1990, United International Pictures εναντίον Κοινότητας Αρκανσόν, http://resscd.univ-tlse1.fr/scd/sujets_examen/AES/2008-2009/L2/S3/DtAdmGr2.pdf (τελευταία επίσκεψη 13/8/2022). Για μια γενικότερη ανάλυση της απαγόρευσης προβολής για λόγους δημόσιας τάξης βλ. Geneviève Koubi, «Au regard des lois, le regard hors les lois», *Communications* 75 (2004), 111-134 και κυρίως 114-115. Για τις κατοπινές (1994) αμφίσημες αποφάσεις των ευρωπαϊκών δικαστηρίων για τις απαγορεύσεις της ταινίας στη Γαλλία βλ. αναλυτικά A. Morelli, «Le recul de la liberté ...», *ό.π.*, σ. 164.

44. Απόσπασμα της απόφασης του 2ου Τμήματος δημοσίου δικαίου της 18ης Ιουλίου 1994 σχετικά

Στην Ελλάδα, η προβολή της ταινίας προκάλεσε διαδηλώσεις θρησκευτικών ομάδων και βίαιη επίθεση από τον δεξιό Τύπο. Δύο κινηματογράφοι της Αθήνας δέχτηκαν επίθεση από φανατικούς και το Διοικητικό Δικαστήριο Αθηνών αποφάσισε το 1988 να απαγορεύσει προσωρινά την προβολή της ταινίας μετά από αίτημα ενός παπά, ενός καθηγητή θεολογίας και οκτώ χριστιανικών ενώσεων. Προσωρινή απαγόρευση, που όμως ισχύει μέχρι σήμερα για προβολή στις αίθουσες. Η λογική του δικαστηρίου ήταν ότι η ταινία πρόσβαλλε τα θρησκευτικά συναισθήματα και την προσωπικότητα του κοινού. Σύμφωνα με το δικαστήριο, η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης δεν καλύπτει περιπτώσεις παραβίασης του αισθήματος της πλειοψηφίας του πληθυσμού που ανήκει στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Με αυτή την απόφαση άλλοι φανατικοί προσπάθησαν ανεπιτυχώς να απαγορεύσουν την κυκλοφορία του μυθιστορήματος *Μν* του Μίμη Ανδρουλάκη το 2000,⁴⁵ αλλά πέτυχαν την απαγόρευση της κυκλοφορίας στα ελληνικά από τον Αυστριακό Γκέρχαρντ Χάντερερ ενός *comic strip* για τη ζωή του Ιησού το 2003.⁴⁶ Ο προγραμματισμός τέλος προβολής του *Τελευταίου πειρασμού* από ιδιωτικό κανάλι κατά τη δεκαετία του 2000 ακυρώθηκε κατόπιν σωρείας τηλεφωνημάτων διαμαρτυρίας προς τους υπεύθυνους του προγράμματος. Ακόμη και σήμερα η ταινία δεν προβάλλεται από κανάλια ελεύθερης πρόσβασης και μόνο η ενοικίαση της ταινίας ή η προβολή της σε πλατφόρμες streaming είναι δυνατή.

Υπό αυτή την πίεση, η ταινία εξαφανίστηκε γρήγορα από το όποιο δίκτυο διανομής (δημόσιο ή ιδιωτικό), ακόμη και σε χώρες όπου δεν είχε απαγορευτεί. Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, ο *Τελευταίος πειρασμός* πυροδότησε διαμαρτυρίες στον Καναδά και στη Ρωσία όταν προβλήθηκε στην εθνική τηλεόραση. Το 1992, η μετάδοσή του στην τηλεόραση από το BBC προκάλεσε μια «χινοοστιβάδα» επιστολών και τηλεφωνημάτων διαμαρτυρίας (πάνω από 1.550 σχετικές αναφορές), και

με την υπόθεση Ε.Ζ. και συνεργάτες εναντίον του Διοικητικού Δικαστηρίου στο καντόνι του Βαλέ, εδώ <http://www.servat.unibe.ch/dfr/a1120190.html> (τελευταία επίσκεψη 24/5/2023).

45. Το μυθιστόρημα είχε ως θέμα τη φανταστική σχέση μεταξύ Ιησού και Μαρίας Μαγδαληνής, μια ιστορία που είχε απασχολήσει και τον Καζαντζάκη και τον Νταν Μπράουν. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι οι διαμαρτυρίες εναντίον του βιβλίου (και του φιλμ) *Ο κώδικας Da Vinci* του Μπράουν οδήγησαν σε μια επιστροφή στην υπόθεση Σκορσέε και δόθηκε η δυνατότητα για μελέτη νέων μορφών λογοκρισίας. Βλ., π.χ., Pierre Lassave, «Code, codex et autres affaires», *Archives de sciences sociales des religions*, 144 (octobre-décembre 2008), 109-123.

46. Για μια λεπτομερή παρουσίαση του ζητήματος της λογοκρισίας στην Ελλάδα με παραδείγματα δικαστικών υποθέσεων βλ την ανέκδοτη μελέτη του Χρήστου Γιαλαμά, «Η ελευθερία της Τέχνης και η προστασία της προσωπικότητας», Νομική Σχολή ΕΚΠΑ, 2004, 18-19' Βασιλική Γκόλφη, «Τέχνη και θρησκεία», Νομική Σχολή ΕΚΠΑ, 2007, 12-16' Π. Πετσίνη, Δ.Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα, ό.π.*

το θέμα μεταφέρθηκε στη Βουλή των Λόρδων, όπου και αναγνώστηκαν σχετικές απόψεις θεατών. Επίσημη απαγόρευση προβολής της ταινίας υπήρχε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990 στην Τουρκία, στο Ισραήλ,⁴⁷ το Μεξικό, στη Χιλή⁴⁸ και την Αργεντινή. Ακόμη και σε ορισμένες πολιτείες της Αυστραλίας υπήρξαν περιπτώσεις προσωρινών απαγορεύσεων, ενώ στους κινηματογράφους που προβλήθηκε η ταινία πραγματοποιούνταν αυστηρός σωματικός έλεγχος στους θεατές μετά από δεκάδες απειλές για βομβιστικές επιθέσεις. Στη Νότια Αφρική η ταινία απαγορεύτηκε και η προβολή της στο πλαίσιο ενός κινηματογραφικού φεστιβάλ κατά της λογοκρισίας προκάλεσε αντιδράσεις από την Ολλανδική Εκκλησία της Μεταρρύθμισης στη χώρα.⁴⁹ Η διανομή της ταινίας εξακολουθεί να απαγορεύεται στη Σιγκαπούρη, τη Μιανμάρ και στις Φιλιππίνες. Για μια σειρά από άλλες χώρες, η ταινία ταξινομείται ως απαγορευμένη είτε για κοινό κάτω των 18 ετών (Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Νορβηγία, Νότια Κορέα, Αυστραλία, Νότια Αφρική) είτε για κοινό κάτω των 16 ετών (Ηνωμένες Πολιτείες, Μεξικό, Φιλανδία, Ισλανδία, Πορτογαλία, Γερμανία κ.α.).

Επιλογικά

Στο τέλος αυτού του ταξιδιού, σχεδόν σε όλο τον κόσμο, με άξονα την υπόθεση της λογοκρισίας ενός βιβλίου και μιας ταινίας, συνοψίζουμε με μια προσωπική τοποθέτηση. Ο Μάρτιν Σκορσέζε –και στο σημείο αυτό θα μπορούσε ίσως να συγκριθεί με τον Πιερ Πάολο Παζολίνι– επιθυμούσε μέσω της ταινίας να ανακαλύψει έναν δικό του δρόμο για την προσέγγιση του πιο ηθικού χαρακτήρα όλων των εποχών.⁵⁰ Ο

47. *Schenectady Gazette and Gadsden Times*, 18/10/1988· *The Lewiston Journal and The Vindicator*, 19/10/1988.

48. Στη Χιλή η εκδίκηση της υπόθεσης ενάντια στην απαγόρευση προβολής του φιλμ κράτησε από το 1996 ως το 2001. Παρά την επιστροφή στη δημοκρατία, η δικαιοσύνη δεν είχε άρει τη λογοκρισία που είχε επιβάλει η δικτατορία του Πινοσέτ. Μόνο μετά την απόφαση της Inter-American Court of Human Rights, το δικαστικό σώμα του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών κατά της λογοκρισίας στο φιλμ, κατέστη δυνατή η προβολή της ταινίας στις αίθουσες της χώρας, βλ. Inter-American Court of Human Rights, *Case of The Last Temptation of Christ (Olmedo-Bustos et al.) v. Chile*, Judgment of February 5, 2001, http://corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_73_ing.pdf (τελευταία επίσκεψη 1/8/2021).

49. Το φεστιβάλ «The limits of liberty» οργάνωσε μια ειδική προβολή των λογοκριμένων ταινιών στη χώρα όπως, λ.χ., το *Σαλό* του Παζολίνι ή τον *Καλιγούλα* του Γκουτσιόνε. Σύμφωνα με τη Σάλι Σάμσον, πρώην ειδική της επιτροπής κατάταξης των ταινιών του BBC, οι αντιδράσεις των χριστιανών φονταμενταλιστών για την προβολή του *Τελευταίου Πειρασμού* υπήρξαν οι πλέον έντονες. βλ. Sally Sampson, «The limits of liberty», *Index on Censorship*, 22/10 (1993), 2-3.

50. Martin Scorsese, «On Reappreciating Kazantzakis», στο D.N. Middleton (επιμ.), *Kazantzakis's The Last Temptation*, ό.π., 229-230.

Σκορσέζε ήθελε να κάνει μια ταινία πολύ περισσότερο επηρεασμένος από το νεαρό καθολικό του παρελθόν παρά υποκινούμενος από έναν θρησκευτικό συγκρητισμό. Έκανε μια ταινία-προσευχή, μια ταινία που χαρακτηρίζεται από μια «καθολική ευαισθησία». Για τον πιστό σκηνοθέτη, ο Ιησούς ήταν ένας θεός που έλαβε ανθρώπινη μορφή, αλλά υπήρξε μια πολυπλοκότητα σώματος και ψυχής, όπου συνυπήρχαν οικείοι δαίμονες, φόβοι, αλλά και ένας πειρασμός για την ανορθόδοξη γοητεία του κομφορμισμού.⁵¹

Απέναντι σε κάθε μορφής λογοκρισία η απάντηση θα μπορούσε να δοθεί από τον ίδιο τον Καζαντζάκη. Όταν ο συγγραφέας έμαθε ότι το Βατικανό είχε προσθέσει το βιβλίο του στο *Index* των απαγορευμένων έργων και ότι η ελληνική Εκκλησία ζητούσε την απαγόρευση του έργου του, είπε: «Με καταραστήκατε, Άγιοι Πατέρες, εγώ σας δίνω την ευχή μου. Εύχομαι η συνείδησή σας να είναι τόσο καθαρή όσο η δική μου και να είστε τόσο ηθικοί και τόσο θρησκευόμενοι όσο είμαι εγώ» και κατέληξε με την πρόταση του Τερουλιανού: «Ad tuum, Domine, tribunal appello» δηλαδή: «Στο δικαστήριό σου ασκώ έφεση, ω Κύριε».

---

51. Christine Hoff Kraemer, «Wrestling with Flesh, Wrestling with Spirit: The Painful Consequences of Dualism in The Last Temptation of Christ», *The Journal of Religion and Popular Culture* 8/1 (2004), 1-9.